



Розстріляне відродження.
Антоненко-Давидович,
Багряний, Бойчук,
Брасюк



Харків
«Фоліо»
2023

Борис
Антоненко-Давидович



Борис Антоненко-Давидович (справжнє прізвище — Давидов, також Давидів) народився 23 липня (4 серпня) 1899 року в селі Засулля (тепер — Сумської області) у родині спадкового почесного громадянина. 1917-го закінчив Охтирську гімназію, навчався на фізико-математичному факультеті Харківського університету, історико-філологічному факультеті Київського університету, які не закінчив у зв'язку зі зміною суспільного ладу та погіршенням матеріального становища. Брав участь у визвольних змаганнях 1917–1920-х рр., служив у лавах Запорізького корпусу 1918 року та Армії Директорії 1919-го. 1918 року обіймав посаду коменданта Мелітополя. У 1920-ті рр. очолював відділ освіти Охтирського району.

Був членом Української комуністичної партії, секретарем Київського губкому. Після її ліквідації працював у відділі культури редакції газети «Пролетарська правда», згодом був відповідальним секретарем часопису «Глобус». Арешти 1933-го, а також самогубства Миколи Хвильового та Миколи Скрипника, змушують Антоненка-Давидовича виїхати до Казахстану, де він працював при державному видавництві над антологіями казахської літератури українською мовою й української літератури казахською. 5 січня 1935-го був заарештований. За сфабрикованою справою засуджений до смертної кари, яку замінили на десять років ГУЛАГу. Справжньою причиною репресії стала його відмова зростішувати словники української мови. Покарання відбував у концтаборах, де був землекопом, гірником, слюсарем, бухгалтером, фельдшером. Відбувши термін, повернувся до України, однак 1946-го знову був заарештований і без суду позбавлений волі. Згодом був засуджений до довічного заслання у село Малоросейка Больше-Муртанського району Красноярського краю Росії. Помер 9 травня 1984 року, похований на Лісовому кладовищі в Києві.

ЧИСТКА

Якби не деякі несподівані обставини, що склались останнім часом, ніхто в київській філії видавництва «Книгоспілка» не побоювався б чистки, що мала незабаром статись. Чистка — звичайне явище кінця двадцятих років, коли-не-коли воно потрясло не тільки радянські установи, а й партійні організації, вишукуючи недобитків розтрощених класів та всякі рештки минулого, що якимось способом прослизнули між пальцями каральної десниці революції й причаїлись до слушного часу по установах, а то й пролізли в лави партії. Нема нічого дивного, що влада хотіла позбутися всякого непевного елемента. Але це не могло бентежити співробітників київської філії: тут не було колишніх поміщиків і капіталістів чи жандармів, поліцаїв або білогвардійців, усі знали одне одного, бо попали до «Книгоспілки» якщо не з дореволюційних дрібних українських видавництв, то з кооперації, проти якої радянська влада нічого не мала проти. Щоправда, не було в київській філії й комуністів: редактор місячника «Нова громада» та комірник не могли скласти партосередку, але всім відомо, що кооператори не дуже пнуться в партію, тим-то не було чогось особливого в тому, що директор філії Качеровський був безпартійний. Але два тижні тому Качеровського, так само, як і головного редактора філії Татаренка, раптом арештовано. Для всіх було ясно, що ніякої іншої причини, крім політичної, не було і не могло бути, але до чого тут політика? Обидва вони аполітичні, цілком лояльні радянські службовці, ні в минулому, ні поготів, тепер, ні в чому не замішані, навіть на недавньому процесі

СВУ¹ в Харкові ні їх, ні взагалі будь-кого з «Книгоспілки» не згадувалось, і раптом — ну, просто як грім серед ясного неба — ці арешти!!!

Попервах здавалось, що це якесь непорозуміння, котре ось-ось з'ясується, й Качеровський з Титаренком повернуться на свої старі місця, тим більше що й досі нікого не призначено замість них і їхні обов'язки тимчасово виконують випадкові люди. Проте тиждень тому до книжкової комори видавництва прийшли якісь офіційні особи й вилучили кілька видань київської філії. І вилучили саме те, що ні в кого не викликало ніякого сумніву, як-от читанку для молодших класів трудшколи Іваниці, котру не раз видавали й перевидавали, або дуже потрібну в сільському господарстві книжку Коменданта «Розводьте кролів». Це вразило всіх чи не більше за арешт Качеровського й Титаренка, бо не можна було добрати причини, підстави, сенсу для цього вилучення. Хтось висловив здогад, чи не спричинилось до цього те, що Іваниця пройшов по процесу СВУ¹ й був засуджений на скількись там років, а Комендант перебуває під слідством? Усе це було дуже загадкове, туманне, що таїло в собі прикрі несподіванки й у цих умовах недалеко чистка стала видаватись багатьом не просто черговою кампанією, а спеціально запланованим до київської філії заходом, від якого годі сподіватись чогось доброго.

«Дивне яке прізвище — Комендант! — подумав бухгалтер Микола Степанович Семенець, переглядаючи список вилучених книжок, щоб списати їх з балансу. — Не інакше як з вуличного прізвиська утворилось. Але що могли знайти в комендантських кролях і взагалі в кролівництві контрреволюційного?»

Про арешт Коменданта Микола Степанович не чув — він жив вузькими інтересами «Книгоспілки» та своєї сім'ї й що було поза ними, його мало обходило, але Коменданта, цього енергійного, кремезного чолов'ягу, він знав як автора і трохи як людину. Заповзятливий, ворущливий, незважаю-

¹ СВУ — Спілка Визволення України.

чи на свою поважну статуру, він пішов би далеко, якби йому дати волю й простір. Ким тільки він не був і за що тільки не брався! Був представником у Києві органу ВУЦВІКУ «Вісті», утворив був своє приватне видавництво «Сяйво» й видав непогано кілька цікавих книжок, нарешті захопився кролівництвом. Сам розводив на своїй київській квартирі кролів, підбивав на це інших і навіть написав книжку «Розводьте кролів», яку видала київська філія «Книгоспілки». І що в ній міг наплутати цей запопадливий, серйозний чоловік, що брався за всяке діло сумлінно й поважно? — не сходив з дива Микола Степанович, знявши в задумі окуляри й жалкуючи марно витрачених на видання книжки книгоспілчанських грошей і праці автора, котрого не рівняти до тих теперішніх молодих шмендриків, що лізуть до видавництва зі своїми незугарними віршами й оповіданнями.

Хоч у видавництві всі вважали, що вилучення книжок є небезпечна прелюдія до чистки, але Микола Степанович не боявся чистки. Що вона йому? Його минуле — ні блискуче, ні ганебне: син колишнього конторника поміщицького маєтку. Ні пан, ні мужик, щось посередині. Соціальний прошарок, як висловлюються на мітингах. Але таких «прошарків» по установах — хоч греблю гати. Освіта? Та майже ніякої! І тут до нього не причепляться, не спитають, яким коштом здобув її, бо дітей робітників і селян не дуже густо було в гімназіях та університетах. Церковнопарафіяльна школа, що її закінчив колись з похвалою, в рахунок не йде, а всього іншого, геть аж до тонкощів подвійної італійської бухгалтерії, дійшов самотужки, самоуком. І все ж, ніхто не може сказати, що він, підтоптаний уже бухгалтер Семенець, — гірший від тих дипломованих бухгалтерів, котрі покінчали комерційні інститути. А якщо додати його обізнаність з літературою, то хай ще позмагаються з ним оті дипломовані. Ще змалку Микола Степанович полюбив книжку й був начитаний. Щоправда, читав він без певної системи — все, що попадало до рук, та все ж непогано знався на російській класиці, черпнув трохи й з перекладної літератури — і то не тільки там, скажімо, Вальтера Скотта або

Мопассана, а й Гюго, Золя, Гамсуна. Навіть Шпільгагена прочитав. А що вже до української літератури, то хтозна, чи міг би з ним потягатись перший-ліпший студент-філолог, а то й теперішній молодий критик. Недарма ж бо ще за довоєнних часів Микола Степанович працював у маленькому українському видавництві «Криниця». Крутився він там зрання допізна, складаючи рахунки, пакуючи книжки, часом, коли не було кому, одвозячи їх на пошту, а заробляв за це копійки. Але в нього й думки не було про якийсь більший заробіток на такому, як казали тоді, святому ділі. Головне, щоб українська книжка була дешева й широко йшла в народну гуцу.

Отаким ентузіастом-безсрібником і попав Микола Степанович просто з «Криниці», ліквідованої за перших років радянської влади, до потужної «Книгоспілки», де став за бухгалтера київської філії. Так хіба ж за це можна йому закинути щось на будь-якій чистці? Хай би хоч наполовину так самовіддано працювали тепер у видавництвах, як вони колись у тій маленькій, бідній «Криниці».

Микола Степанович лагідно жив і працював з людьми, йому можна було не боятись, що хтось наклепає на нього якусь вигадку під час чистки. Не полюбляли його тільки молоді письменники, яких наплодилось тепер так багато, що їх і не запам'ятаєш усіх. Річ у тім, що Микола Степанович, за криничанською звичкою, всіляко намагався зменшити авторський гонорар задля здешевлення української книжки. Він і досі не міг позбутись давнього погляду, що українському письменникові досить і тої слави, що його надрукували, а не те щоб розкошувати на авторському гонорарі.

Єдиний виняток серед молодих письменників він робив Валеріанові Підмогильному. Творів його Микола Степанович не читав, бо Підмогильний працював у київській філії молодшим редактором; сюди його взяв криничанин Титаренко, щоб передати комусь свій досвід і знання у видавничій справі. Чемний, розумний, хоч з обличчя видавався ще зовсім дитиною, цей молодик, кажуть, знав навіть французьку мову й перекладав з неї на українську, але до

бухгалтерії він заходив тільки одержувати платню, а не гонорар, і це якоюсь мірою сприяло його симпатії до Підмогильного: не якийсь там плужанин або гартованець, а таки справді письменник.

Якщо б хтось із тих шмаркачів, що їх Микола Степанович і за письменників не вважав, спробував би розтулити проти нього свого писка, за нього неодмінно заступилась би дирекція філії, котра високо цінила його працьовитість і точну, завжди «в ажурі» роботу. Шкода тільки, що за всяким клопотом дирекція забувала матеріально захопити копійку роботу свого бухгалтера, тому зарплата Миколи Степановича лишалась та сама, що й за тих часів, коли нові радянські гроші, червінці, були в ціні, тоді як авторський гонорар набагато підвищився. Проте Микола Степанович не ображався: платні ставало сяк-так на скромне прожиття, а чого ж іще треба? Щоправда, теперішнє видавниче діло в «Книгоспілці» не назвеш святим (тут, на думку Миколи Степановича, видавали часом такий непотріб, що в «Кричиці» нікому й на думку б не спало переводити дорогий тепер папір на таке казна-що), однак діло було корисне, ширило освіту й культуру. До того ж Микола Степанович відповідав тільки за фінансові справи й на зміст видаваного не мав ніякого впливу — то клопіт головного редактора, директора філії та столичного харківського правління «Книгоспілки».

Що ж іще могло бути сумнівного в його біографії, яку під час чистки треба показати всім навиворіт? Військова служба. Ні в білих, ні в червоних він і близько не був, не служив навіть у царській армії через плоскостопість та велику короткозорість. Не належав ні до якої політичної партії, хіба що у сімнадцятому та вісімнадцятому ходив часом на маніфестаціях під жовто-блакитними прапорами... Але ж хіба він один там ходив, та й коли це було!

Ні, і тут нема чого турбуватись, а все інше було таке звичайне, що на ньому навряд чи могли спинитись пильні очі: одружений, дітей нема, на утриманні — хвора на туберкульоз дружина й старі німецькі тесть і теща. З такими

анкетними даними можна спокійно йти на будь-яку сувору чистку.

Але як списувати вилучені книжки? На підставі чого вони вилучені? Чому? Для бухгалтерії потрібні точні пояснення, папірець, документ. З цим і пішов Микола Степанович до молодявого секретаря філії Кондратюка, а водночас і поінформуватися, що ж діється на світі, коли почали вилучати такі потрібні книжки.

— Шукають шкідництва... — махнув рукою Кондратюк.

— Як то, — шкідництва? — не зрозумів Микола Степанович, аж зняв з подиву свої лупаті окуляри.

— А так: вважають, наприклад, що ми, видаючи, приміром, читанку Іваниці, робили не користь, а шкоду.

— Та ми ж виконували замовлення Наркомосвіти!

— Так само, як виконали замовлення Наркомзему, видавши книжку Коменданта «Розводьте кролів», — саркастично зауважив Кондратюк і додав: — А тим часом виходить, як зафіксовано в акті про вилучення, «виконували соціальне замовлення куркуля»...

— До чого тут куркуль?! — обурився Микола Степанович. — Це неправда!

— От ви й скажіть їм, що це неправда, — сумно посміхнувся секретар, знаючи наперед, що ніхто у видавництві не зважиться публічно заперечити ідеологічних висновків спеціально створеної десь у верхах комісії, котра вилучила книжки.

А Микола Степанович зважився.

І зважився він на це в такий невідповідний час і в зовсім непідходящому для щирих розмов місці: на перших загальних зборах співробітників філії, що ними розпочиналась чистка установи! Ну, просто як здитинився чоловік або впав з неба, нічого не навчившись за ці тринадцять років революції й не засвоївши досі, що далеко не все, що думаєш, можна одверто прилюдно казати... Тільки повернувшись пізно ввечері додому, Микола Степанович ніби трохи опам'ятався й став думати, чи не забіг він здуру справді занадто далеко? Життя, казав покійний батько, це як гра в kota-мишки; тут лобом

стілки не проб'єш і їжача голіруч не візьмеш. Недарма казали в народі: «Не той козак, хто перемиг, а той, хто викрутився», а він на цих зборах так закрутився, що голова обертом пішла.

Він довго не міг заснути й пригадував усе до найменших подробиць. Збори почались, як звичайно, словами голови комісії в справах чистки: «Дозвольте загальні збори співробітників київської філії «Книгоспілки» вважати відкритими». Цього разу Микола Степанович не подумав, як завжди, для чого це «дозвольте вважати», ніби хтось може вигукнути: «Ні, не дозволяємо»? Він, як і всі, насторожився послухати, що скаже цей голова. Сидячи, як чільний працівник видавництва, в першому ряду, Микола Степанович добре роздивився цього чорнявого чоловіка середніх літ з металево-холодними сірими очима, котрі, дивлячись на когось, підозріло прищулювались у той час, як тонкі губи починали ворухитись, ніби чоловік доживував ще не проковтнуту їжу...

— Нам доведеться перечесати не просто установу... — тут голова сумно зітхнув, — а справжнє кубло, де причаїлась мало прихована контрреволюція, що діяла під невинною вивською кооперативного видавництва...

Голова комісії одразу задав такий тон, що навіть ті дрібні службовці, котрі не бачили для себе небезпеки і йшли на чистку спокійні, стали почувати за собою якусь невловиму провину. Виходило, що на процесі СВУ пройшла тільки невелика група одвертих ворогів радянської влади, тоді як замаскована нечисть приховалась по таких закапелках, як «Книгоспілка», і коїть далі своє чорне діло...

Почувши про СВУ, Микола Степанович мимоволі згадав чийсь влучний дотеп про той судовий процес, котрий кілька місяців тому відбувся в приміщенні харківської опери: «Опера СВУ», сценарій і музика ДПУ». Він крутнувся на стільці, готовий дорікнути промовцеві: як можна закидати книгоспілчанам якесь загадкове СВУ, коли про «Книгоспілку» на суді й мови не було! Та й чи було взагалі це СВУ?.. Сам Микола Степанович дуже сумнівався в цьому. А тим часом голова чистильної комісії метав далі свої філіппіки:

— Навіть брошуру Чаєнова, цього всесоюзного шкідника в сільському господарстві номер один, видали! Не полінувалися перекласти її з російської на українську мову! Проте в класових ворогів різних націй мова спільна, коли йдеться про ворожечу до радянської влади...

— Так Чаєнова ж видали з наказу ЦК! — не втерпів вигукнути з місця Микола Степанович.

Голова комісії спинився, пожував губами й перевів погляд своїх металевих очей на Миколу Степановича.

— Ви хочете щось сказати? Я дам вам слово, — і застережливо підніс долоню, немовби Микола Степанович уже рвався на трибуну.

— Нема чого дивуватись, що київська філія «Книгоспільки» видавала таку, з дозволу сказати, продукцію, коли в ній заправляли такі зубри націоналізму, як Качеровський і Титаренко! — аж визвірився голова, кинувши гнівний погляд у бік Миколи Степановича, який з гіркотою подумав: «Боже, що він меле! Качеровський і Титаренко — зубри!..». І, вирвавши з блокнота аркушик, став нервовою від хвилювання рукою начеркувати коротенькі замітки для свого виступу.

— Не раджу вам брати слово — не оберетесь потім клопоту! — прошепотів на вухо Миколі Степановичу Кондратюк, що сидів поруч, але хіба міг мовчати Микола Степанович, почувши таку неправду про керівників філії. Тим часом голова, закінчуючи промову, як годиться, вигукнув:

— Хай живе наш любимий вождь, мудрий керівник і непохитний, вірний ленінець товариш Сталін!

Як і належало, всі присутні гучно заплескали, навіть Микола Степанович, за звичкою, кілька разів плеснув у долоні, а голова, виголосивши ще кілька трафаретних «хай живе», сів, трохи пожував губами й знову підвівся.

— Ви, здається, хотіли щось сказати? Кажіть, а ми послухаємо.

Оце «послухаємо» голова вимовив так ехидно, що інший знітився б і поспішив відмовитись від слова, але не такий був Микола Степанович.

Мовчати, коли чуєш неправду, це значить підтримувати її, брехати самому, і він, схопивши свого списаного аркушика, рвучко підвівся й кинувся до кафедри, що правила за трибуну.

— Брошуру Чаянова ми видали тому, що був припис ЦК, в архіві є відповідна документація...

— Чому видано брошуру Чаянова й хто за це повинен відповідати — з'ясують слідчі органи, це не належить до нашої компетенції, — перебив Миколу Степановича голова і сердито спитав: — Ще маєте щось сказати?

Микола Степанович затнувся. Як можна казати про інші вилучені видання, коли тобі враз перебаранчають висловитись? Він знизав плечима і після хвилинної розгубленості, почувши слова голови: «Кажіть, кажіть! Ви ж просили слова», — бахнув таке, що всім здалося, ніби мають не його, як інших, чистити, а він намірився чесати чистильну комісію:

— Я хочу спитати: як можна обвинувачувати київську філію в тому, що нею керували Качеровський і Титаренко, коли керівників призначають згори, а не обирають знизу? Як можна закидати якусь ворожу діяльність Качеровському і Титаренкові, коли їх ще не суджено, коли вони тільки під слідством? Таж може статись, що вони виправдаються й їх випустять!

— Прошу не нав'язувати своїх поглядів на Качеровського й Титаренка слідству! Ближче до суті! — знову перебив Миколу Степановича голова, і той на мить спантеличився, але почуття власної правоти повернулось до нього й надало сил. Він сказав майже ніжно:

— Качеровського й Титаренка ми всі добре знаємо, не один рік працювали з ними разом... А з Титаренком я працював ще у видавництві «Криниця»...

— От ви про це й скажете на слідстві, — підвівся голова, показуючи цим, що час для виступу першого промовця вичерпався. — Хто ще просить слова?

Але охочих більше не виявилось. Слова голови про слідство, дарма що були сказані досить лагідно, прозвучали для всіх загрозово. Тільки один Микола Степанович не відчув

цього, навіть не звернув уваги на це підступне слово. Він затримався на кафедрі розгублений від того, що йому не дали закінчити його думки, й дивився на залу — хто підніме руку взяти слово й підтримати його. Але всі мовчали. Навіть старий криничанин з довгими козацькими вусами Мірошниченко, що працював у видавництві старшим коректором, сховався в задніх рядах за чужими спинами й опустил низько голову. Микола Степанович перевів безпорадні очі на секретаря Кондратюка, але й той тільки хитав скрушно головою, немовби подумки дорікав йому: «Знайшли чим хвалитись: у «Криниці» працював! Про це тепер краще помовчати...».

Зовсім спантеличений і зняковілий Микола Степанович поволі зійшов з кафедри й повернувся на своє місце. Він здивовано кліпав очима, не можучи збагнути, як цей несимпатичній людині, що взяла на себе місію безстороннього судді, вдалось так спритно обернути його правдивий виступ на майже комічний пшик.

Голова комісії обвів іронічним поглядом мовчазну залу й з неприхованим сарказмом сказав:

— Що ж, більше ні в кого немає бажання виступити?.. А втім, мабуть, на перший раз досить і сьогоднішнього виступу... — голова нахилився до свого блокнота на столі, — виступу бухгалтера Семенця. Він такий яскравий, такий промовистий, що важко щось і додати до нього.

Багато хто в залі одразу звернув увагу, що голова назвав Миколу Степановича не «товариш Семенець», а тільки «бухгалтер Семенець», і відчув у цьому тривожну ознаку, а те, що він став виригати далі, зрідка пожовуючи в павзах губами, було страшно слухати навіть далеким від Миколи Степановича в роботі й побуті співробітникам філії. Виходило, що бухгалтер Семенець, може, й сам того не бажаючи, розкрив сумну картину внутрішнього стану філії. Тут, мовляв, не те що окопались приховані класові вороги, а й переходять у наступ, у контратаку. Голова при цьому аж замахав у повітрі кулаками.

— Не дарма казав наш любимий вождь, геніальний прозорливець товариш Сталін, що чим більше буде в нашій

країні перемагати соціалізм, тим запеклішим, скаженішим буде опір недобитків розтращених, приречених на загибель експлуаторських класів! Виступ Семенця — наочний тому доказ. Але про це будемо говорити в наступні дні, — завершив свою кінцеву промову голова, зібрав серед насиченої похоронним настроєм тиші свої папери й закрив збори.

Може, тому, що Микола Степанович не раз уже на мітингах та зборах чув ці грізні слова, чи, може, щось інше гальмувало його сприйнятливість, але на нього вони не справили такого гнітючого враження, як на інших. Проте йому не хотілось зіткнутись з членами чистильної комісії при виході, і він затримався. Рушив із зали тільки тоді, як подались до виходу задні ряди. І тільки тепер до його свідомості став доходити страшний сенс останніх фраз голови комісії. Замість того, щоб підійти й поспівчувати Миколі Степановичу, всі його товариші, всі ті співробітники, котрі ще сьогодні вдень приязно розмовляли з ним, а дехто й навіть запобігливо, шануючись перед його бухгалтерською посадою, зараз збочували від нього, як від зачумленого, й намагались швидше прослизнути повз нього. Лиш хтось позаду докірливо прошепотів:

— І навіщо було виступати? Тільки себе скомпрометувати й на нас навести підозру...

Ці слова вжалили Миколу Степановича, але він не обернувся глянути, хто їх сказав. Чи не однаково? Певно, так думають якщо не всі, то більшість. Навіть Василь Сильвестрович Мірошніченко, цей колишній «криничанин», що підтримував з Миколою Степановичем близькі стосунки й вряди-годи заходив до нього додому, підійшов не одразу, а наздогнав на вулиці, коли Микола Степанович одійшов далеко від «Книгоспілки».

— Ех, друже мій, друже! — журно промовив він, оглядаючись, чи не йде хтось близько позаду. — Не треба, не треба було виступати вам, та ще так гаряче, та ще в перший день цієї проклятої чистки! Важко навіть уявити, що тепер буде...

— То що ж, Василю Сильвестровичу, — слід було мовчати, коли чуєш таку неправду про нашу роботу, такі наклепи

на Титаренка й Качеровського? Та ви ж знаєте Титаренка ще з «Криниці»!

— Знаю, але треба б якось м'якше, делікатніше, а ви одразу...

— «І ти, Бруте!..» — гірко подумав Микола Степанович і зрозумів, що підтримки у видавництві він не матиме ні від кого. Надто коли Мірошніченко сказав, зітхнувши:

— Проти сили і віл не потягне, — і поспішив прощатись: — У мене вдома ще ціла купа непрочитаної коректи. Бувайте здорові!..

...Знову й знову перебирав він у пам'яті все, що відбулось на зборах, пригадував, що мав сказати й що вдалось йому висловити, але ні в чому не вбачав ні різкості, ні неделікатності, про які мимрив дорогою Мірошніченко. Ге, неделікатність! А хіба делікатничав голова комісії, називаючи Титаренка й Качеровського зубрами націоналізму, а київську філію, цебто їх усіх, кублом контрреволюції? Хіба можна було змовчати й нічого не сказати проти, тим самим ніби стверджуючи слушність цих безпардонних обвинувачень? Ні, йому, Миколі Степановичу, вони повинні були б дякувати за його виступ, а вони...

Вони поспішали мерщій обійти його, боячись, щоб він не спинив когось із них, просто тікали від нього, тоді як елементарна чемність, звичайна людяність мала б підказати їм сказати товаришеві, що вскочив у халепу, бодай слово розради, втіхи, співчуття... Яка ганьба!

І Миколі Степановичу вперше подумалось, що він досі, власне, не знав своїх товаришів, він уявляв їх далеко кращими, ніж вони виявились сьогодні... Але хто ж вони й хто він сам, відсторонений тепер від них невидимим, але неперелазним бар'єром? Вони — радянські громадяни, а він — контрреволюціонер? Вони — проти експлуаторів, а він, виходить, — за? Брехня! Смішно про це й казати. Чи міг же він бути на боці поміщиків і тих сільських глитаїв, чи, як тепер їх називають, куркулів, од яких стільки натерпівся колись його покійний батько й він сам? Чи ж не зазнав він нужди, горя, ба навіть справжнього голодування, коли,

опинившись у місті, сам, без ніякої сторонньої допомоги, пробивав собі дорогу до освіти? Чи не глузували попервах тут з його мови всякі пани та підпанки? Щоб він одстоював владу капіталістів, отих фабрикантів, що смокчуть з робітничого люду всі соки, як на селі поміщики й глитаї з батраків та малоземельних?..

З того часу, як він під впливом гоголівського «Тараса Бульби» та Шевченкового «Кобзаря» став тим, що звалось «свідомим українцем», Микола Степанович зненавидів тих п'явок народних уже хоч би за те, що вони були проти «українства». Глитаям хотілось, щоб і в них було «по-настоящему», як у російських або зросійщених чи польських поміщиків, а власники фабрик і шахт на Україні були здебільшого французи та бельгійці або такі ренегати-українці, як цукровики Терещенко й Харитоненко. Терещенко був навіть у складі петроградського Тимчасового уряду й 1917 року приїздив від нього до Києва торгуватись з Українською Центральною Радою за купецьку автономію Україні.. Не мала Україна й своїх поміщиків. Чикаленко, Шемет та ще якісь два-три українофіли в рахунок не йшли, бо хіба не Чикаленко підтримував своїми грішми єдину дореволюційну щоденну українську газету «Раду» в Києві й, коли жандармерія арештовувала українського письменника й політичного діяча Винниченка, давав свої гроші під заставу, щоб випустили Винниченка, хоч знав, що то пропащі гроші, бо Винниченко втече одразу ж за кордон. А хіба вся українська література — Шевченко, Франко, Леся Українка, Нечуй-Левицький, Мирний, не кажучи вже про Грабовського, Стефаника, Тесленка, не була антипанська, антибуржуазна? Та хоч би взяти й видавництво «Криницю», що видало перед війною книжку Васильченка з його чудовою «Мужицькою арифметикою», котру й тепер, за браком у сучасній літературі чогось до свого смаку, не раз перечитував Микола Степанович, було буржуазне чи націоналістичне, як його назвав у кінцевій промові сьогодні голова чистильної комісії?

Хіба не радів щиро Микола Степанович, коли впав царат і на київських вулицях замайоріли вільно червоні пра-

пори, а за ними й українські — жовто-блакитні? Аж сльози радості текли тоді по його немолодих уже щоках у ті незабутні дні, коли всі нараз почули себе братами й тішились та обіймали одне одного, як на Великдень!

Щоправда, далші політичні події, якими жив разом з усіма й Микола Степанович, завернули не так, як мріялось. Усі стали вільними, рівними, а замість того, щоб між ними запанували радість і згода, почались сварки й суперечки. Гризлась Українська Центральна Рада з петроградським Тимчасовим урядом, котрий не хотів надати автономії Україні, пізніше почались непорозуміння й зіткнення Центральної Ради з більшовиками, аж дійшло, кінець кінцем, до війни. А чого, спитати б? Центральна Рада проголошувала вільну Україну, але ж і більшовики були не проти неї. Навпаки: обвинувачуючи петроградський Тимчасовий уряд в імперіалізмі, більшовицькі газети не раз закидали йому, що він продовжує колоніальну політику царату й не дає волі Фінляндії й Україні. Чого ж ще треба! І Микола Степанович з усіх російських партій щиро співчував тоді тільки більшовикам. Та ось прийшов січень вісімнадцятого року, коли, після приходу більшовицького війська, під командуванням колишнього царського полковника Муравйова, на вулицях Києва стало небезпечно говорити українською мовою, бо розлючені тижневим опором «вільного козацтва» муравйовські матроси могли просто розстріляти. Це не тільки спантеличило Миколу Степановича, а й зовсім одштовхнуло від більшовицької партії. І тоді він уперше збагнув, що далеко не все, написане в газетах, відозвах і в гаслах на прапорах, має такий же привабливий вигляд і в дійсності...

Але Центральній Раді й її універсалам він вірив. Та й як було не вірити, коли вона стояла за вільну Україну! Яка то буде вільна Україна й що вона зробить з поміщицькою землею, до якої рвуться селяни, як порядкувати і на промислових підприємствах, де робітники вимагають восьмигодинного робочого дня й робітничого контролю над виробництвом, — Микола Степанович не замислювався:

то розв'яжуть українські Установчі збори, де зберуться не поміщики й капіталісти, а представники робітників, селян і всякого трудового люду.

Але діло пішло як через пень колоду перетягати: ніяких Установчих зборів не відбулось. Центральну Раду розігнали «союзники» німці, й запанував гетьман Скоропадський, котрий, наче виправдовуючи своє прізвище, скоро впав, замінений Директорією, а цю прогнали більшовики аж за кордон. Прогнали й так ствердились, що ні повстання, ні руїна, ні голод, ані тиф не могли їх спихнути.

І, що найбільше дивувало Миколу Степановича, так це те, що ні до якої влади, навіть до своєї української, так не горнулись робітники й селяни, як до цієї більшовицької, котру Микола Степанович не любив і боявся. Не інакше як до цього призводила народна темрява, успадкована рід царату, й невміння демократично жити в демократичній країні. Недарма ж бо й освічені люди, інтелігенція, за поодинокими винятками, цурались, як і Микола Степанович, більшовицької партії.

Його мало тішив НЕП, ота нова економічна політика більшовиків, коли стало легше дихати, повідкривались приватні й кооперативні крамниці, не розганяли, як перше, базарів, — продавай і купуй, що тобі треба; зникли щодня знецінювані «метелики» й мільйони, чи, як їх звали в народі, «лимони», а замість них стали платити у видавництві червінці, тверду радянську валюту; люди стали добре їсти й пристойно одягатись. І все ж Микола Степанович не вірив більшовикам.

Та ось відбувся XII з'їзд більшовицької партії, до перебігу якого, а далі й до резолюцій став вчитуватись у газетах і розчарований уже не раз Микола Степанович. Ще б пак: у центрі уваги з'їзду стояло національне питання!.. А які виступи, які промови, які гасла! Як викривали великодержавних шовіністів з партійним квитком українець Скрипник і росіянин Яковлев! А єврей Троцький так просто й сказав: «Пересолити в національному питанні — не біда, не досолити — ось погано!..». Голова

могла піти обертом від таких слів. І одразу ж після з'їзду почалась така українізація, якої не бачила Україна ні за Центральної Ради, ні за гетьмана, ні за Директорії. В установах діловодство переходило на українську мову, українізувались школи, навіть у вищих учбових закладах переходили у викладанні на українську мову. Це тобі не дві українські гімназії на весь Київ за Центральної Ради й два українські університети на цілу Україну за гетьмана, а вся початкова, середня й вища освіта! А вже щодо книжок, журналів і газет, то Миколі Степановичу й уві сні не могло наснитися, що їх стільки видаватимуть українською мовою. Далєбі, він і сам міг би тепер вступити до більшовицької партії, в яку влились українські боротьбисти й укапісти, якби хтось запропонував йому те. Але йому не пропонували, а сам він не любив пхатись наперед, та й немолодий уже для такого діла. У всякому разі, не тільки він сам, а й усі, хто знав його, вважали Миколу Степановича тепер за абсолютно певну радянську людину й скромного трудолюбя-працівника.

Раптові арешти всіх відомих, абсолютно лояльних до радянської влади людей у справі СВУ приголомшили Миколу Степановича як гуркіт грому в ясний безхмарний день, а самий судовий процес над СВУ у Харкові вразив його до нестями. «Совість української інтелігенції», як звали академіка Єфремова, виступає в жалюгідній ролі якогось авантюрного вербувальника членів для підпільної контрреволюційної організації і сам про це свідчить на суді! Важко повірити, що це така ж правда, яка вчувалась у його статтях у «Раді» й «Новій раді», в капітальній праці, відомій кожному українському інтелігентові, «Історія українського письменства». Комуністи кажуть, що нема одної правди: в експлуататорів своя правда, в експлуатованих інша правда. Микола Степанович не може з цим погодитись, бо виходить тоді, що Єфремов усе життя своє казав експлуаторську правду, а на суді заговорив правдою експлуатованих... Чистісінька нісенітниця!..

ЗМІСТ

Борис Антоненко-Давидович	3
Чистка	5
Де подівся Леваневський	28
Протеже дяді Васи	52
Хто такий Ісус Христос	64
Три чечени.	71
СІЗО	77
Трохи історії.	77
Ціна махорчаної цигарки.	79
Нема пророка на своїй батьківщині	88
Іван Іванович Беляєв	92
Начальник СІЗО Корж.	97
Ще одна загадка Коржеві	102
Чужа любов здолала Коржа	111
Суд приїхав!	113
Іван Багрянний	123
Скелька (<i>скорочено</i>)	125
Чому я не хочу вертатись до СРСР	191
Морітурі. <i>Драматична повість</i>	208
Михайло Бойчук	321
Гордій Брасюк	323
Донна Анна (<i>скорочено</i>)	325